

MÉLYI JÓZSEF

A SÉRELEM LÁNCOLATAI

Az áldozatfogalom változásai magyar köztéri emlékműveken

...a megjelenített
áldozatok egyfajta
„áldozatkását”
alkotnak...

70

A mennyiben a sértődés fogalmát a nemzet és az emlékezet összefüggésében vizsgáljuk, akkor a kérdéskört elsősorban a szociálpszichológia területe felől közelíthetjük meg. Ha ezt a megközelítésmódot az emlékművekkel kapcsolatban alkalmazzuk, akkor az mindenekelőtt az alkotások befogadásának kontextusában vezethet eredményre: a vizsgálat releváns tárgya lehet, hogy adott helyszíneken és adott korokban mely csoportokat sértett vagy sért egy emlékmű szimbólumrendszere, illetve ennek a sértettségnek hogyan adnak hangot. Ha a vizsgálat nem csupán a mindenkori jelenre irányul, akkor érdemes a sértődés fogalma helyett a sérelemre fókuszálni. Az emlékezet s ezáltal az emlékmű szinte mindig és mindenkor összefüggésben állhat a történelmi sérelem fogalmával, amely mélyen gyökeret verhet a kollektív emlékezetben, rendszeres felidézése révén pedig még inkább beágyazottá válhat.

Ha sérelemről beszélünk, akkor az emlékművekkel kapcsolatban elkerülhetetlenül felbukkan az áldozat fogalma is; a városi köztérben az elmúlt évszázad során Magyarország kollektív emlékezetének összefüggésében az egyéni áldozatnál mindig is hangsúlyosabb szerepet kapott a nagyobb közösség áldozatvállalása. A kollektív sérelem, az egész nemzet mint áldozat az elmúlt száz év különböző történelmi korszakaiban sokféle formában jelent meg Kelet-Európa számos országában, többek között Magyarországon. Az alábbiakban a történelmi

sérelem és az áldozatfogalom változását vizsgálom a köztéri emlékműveken keresztül, elsősorban magyar vonatkozásban.

1945 előtt Európában és a világ számos más területén uralkodó klasszikus emlékmű-elképzelés általánosságban még erősebben kötődött a hős mint az áldozat fogalmához. A későbbiekben a közfelfogás ugyan alig változott, a hangsúly mégis sok tekintetben a hős felől a többjelentésű áldozat felé tolódott. Az áldozat különböző jelentései egyes nyelvekben elválnak egymástól, a latinban és az angolban a két alapvető jelentést különböző szavak fejezik ki. A latin *sacrificium* – amelynek gyökere a *sacrum facere* (szentté tenni) – aktív jelentésű, és az önmagát feláldozó ember áldozatával függ össze; ehhez az aktív áldozathoz kötődik elsősorban a hős fogalma is. A másik értelemben a latin *victima* szó a feláldozottra vonatkozik, és passzív jelentéstartalommal rendelkezik. Az áldozat tehát lemondást és önfeláldozást jelent az egyik oldalon, a másikon pedig a veszteséghez és a büntetthez kapcsolódik; Reinhart Koselleck a 20. század ötvenes éveivel kapcsolatban az „áldozatfogalom transzformációjáról” és az oportunistá viktimizmusról írt.¹

Magyarországon a hazáért hozott áldozat az emlékműveken a tragikus történelmi eseményekkel, veszteségekkel kapcsolatban jelent meg a 19. század utolsó harmadában. A kiegyezés után az első emlékmű-elképzelés az aradi vértanúk áldozatát örökítette volna meg; egy emlékoszlop felállításának gondolata már egy héttel Ferenc József megkoronázása után nyilvánosságra került,² Aradon szintén már 1867-ben hívtak össze szoborbizottságot. Az 1877-ben kiírt pályázatot Huszár Adolf nyerte, később az alkotást Huszár halála miatt Zala György fejezte be. A műegyüttes központi alakja a Haza (Hungária), s a mellékalakok között az Áldozatkészség figurája mellett a Küzdelem végkatasztrófájának allegóriája jelent meg. „Balra az Áldozatkészség, mint a magyar nők 48-ban is tették, leoldja karpereczét, nyaklánczát, minden ékességét s örömmel teszi le a haza oltárára, fölötte az ország czimere van elhelyezve. [...] Háttul a Küzdelem végkatasztrófáját látjuk; a harcra halálosan találva rogyik össze, kezében a zászló, melyet soha el nem hagy, a Szabadság, melyért küzdött, átfogja őt és siratja a végzetet, melynek folytán a hős más áldozatot többé, mint élete vérét, nem nyújthatott neki.”³ Az alkotáson a történelmi sérelem és a szabadság egyszerre jelent meg a hősiesség és az áldozathozatal allegorikus megfogalmazásaihoz kapcsolódva – tulajdonképpen mindmáig ez tekinthető a történelmi traumákkal kapcsolatos emlékműfelfogás klasszikus mintázatának Magyarországon.

A 19. század utolsó éveiben, az Újépület lebontása után kezdődött meg a budapesti Szabadság tér átépítése. A térre – amelyre többek között az aradi vértanúkról elnevezett utcák vezetnek – eredetileg csupán egyetlen szoborcsoportot terveztek, középpontban a szabadság gondolatával. A trianoni döntés után a téren – amelyen 1920 előtt végül mégsem helyeztek el emlékművet – négy irredenta témájú szoborcsoportot állítottak fel. Az avatáson Zadravecz püspök beszédében a nemzet áldozati szerepét hangsúlyozta: „Szobraink a jajkiáltást hirdessék. Addig nem nyugszunk, míg Kelet, Nyugat, Észak és Déllel testvéri ölelésre nem jutunk.”⁴ Ez a gondolat a két világháború közötti időszak egészének szimbolikus térprogramját meghatározta: így került a Szabadság térre 1928-ban az irredenta gondolat központi elemeként az Ereklés országzászló, a harmincas években pedig ezt egészítették ki további alkotások. A tér folyamatosan bővülő szimbolikus programja az áldozat és a feltámadás ellenpontjára épült, ezt teljesítette ki a Magyar fájdalom és a Magyar feltámadás szobrainak térre helyezése.

A Magyar fájdalom szobrát, lord Rothermere ajándékát, a francia szobrász, Émile Guillaume alkotását az aradi vértanúk emléknapiján, 1932. október 6-án avatta fel Herczeg Ferenc. „Reméljük, hogy nincs messze az idő, amikor ennek a szobornak az arca lesz az egyetlen Magyarországon, amely Trianonért gyászol” – mondta beszédében az író.⁵ Dr. Ripka Ferenc, Budapest főpolgármestere ugyanitt Rothermere lordnak címzett táviratát olvasta fel: „Köszönjük azt a szeretetet, amellyel a szobrot elküldte nekünk, hogy a magyar fájdalom szobra mel­lé mielőbb felállíthassuk a magyar feltámadás szobrát.”⁶ Az ellenpontozó feltámadásszobrot, Dózsa-Farkas András művét először 1935-ben a Brüsszeli Világkiállításon láthatta a közönség, a magyar pavilon előtt, a téren pedig 1936-ban avatták fel.

Az áldozat és a feltámadás gondolatának kettőssége jelent meg ugyanebben az időben a Kossuth téren is, mindenekelőtt a szenvedést megjelenítő Kossuth-és az újjászületést jelképező Rákóczi-szobor szembeállításában. A Hősök terén 1929-ben elhelyezett Hősök emlékköve is ebbe a programkeretbe illeszkedett – alkotója pedig ugyanaz a Kertész K. Róbert volt, aki a Szabadság téri szoborprogram létrehozásában főszerepet játszott. Az áldozat és feltámadás egymással a történelemképben összekapcsolódó fogalmi alkották az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszus Hősök terén lezajlott tömegrendezvényeinek szimbolikus keretét is.⁷ A harmincas évek végén a sérelem és az áldozat, illetve a megváltás és a feltámadás fogalmi a magyarországi szimbolikus (köz)terekben egyre inkább összefűződtek a náci Németország által Magyarországnak felkínált áldozatközösség gondolatával, amely a közös megváltás ígéretéhez kapcsolódott. A második világháború idején a német–magyar politikai kommunikációban – köztük a közös emlékmű-koszorúzásokon elhangzott beszédekben a háború előrehaladtával az áldozatközösség egyre többször jelent meg.

Az áldozatfogalom két jelentése fontos szerepet játszott a második világháború végén Kelet-Európa különböző országaiban felállított szovjet hősi emlékművek összefüggésében is. A Magyarországon létrejött szovjet emlékművek szimbolikus struktúrája – hasonlóan az Ausztriában vagy Németországban felállítottakhoz – az áldozat új, szovjet értelmezésén nyugodott. Egyrészt hagyományos megoldásról volt szó, hiszen a háborús emlékművek mindig is a győztesek történetének folytatását jelentették. A győztesek a gyakran alkalmazott és így szinte sablonná vált emlékezetpolitikai narratívában a legyőzöttek védelmezőivé válnak, miközben korábbi státuszuk feledésre ítéltetik. Másrészt az áldozati szerep átruházása ebben az esetben a korábbiaktól hangsúlyjaiban eltérőnek tekinthető. Ezek az alkotások (az állítói szándék szerint) ugyanis szimbolikus módon olyan szovjet–magyar emlékezeti közösséget feltételeztek, amelyben a két fél kölcsönösen elfogadja a másik áldozattal kapcsolatos szerepét: a magyarok a szovjetekre mint áldozathozókra, a szovjetek pedig a magyarokra mint a fasizmus áldozataira tekintenek. A második világháború végén a kelet-európai térségben a szovjet emlékműállítók ezzel hallgatólagos és szimbolikus kiegyezést kínáltak Magyarországnak is – hasonlóan ahhoz, ahogy ez az osztrák népnek és a német nép egy részének tett kiegyezés esetében megtörtént –, ami az emlékművekben öltött testet. Egyfajta „áldozatközösségről” beszélhetünk, amelyben az egyik fél elismeri a Gonoszt legyőző szovjet hősök szabadságért hozott aktív áldozatát, míg a másik oldalon a szovjetek utólag felkínálják a Gonosz által sújtott passzív áldozat szerepét a magyaroknak.

A szovjet hősi emlékművek az áldozatközösségből kiindulva Kelet-Európában erkölcsi önfelhatalmazással jártak: a szovjet katonák morális áldozatot hoztak, s ez az, ami felhatalmazza őket az absztrakcióként tételezett szabadság további védelmére is. Koselleck *Az emlékezet diszkontinuitása* című írásában az áldozati szerep öntudatlan eltolódásáról ír. A második világháború végén ezzel szemben egy tudatos szerepkínálatról volt szó: az áldozatot hozó fél – a múlt és a jövő feletti uralom jegyében – utólag felkínálta az ellenségnek is az áldozat szerepét. Bár nem vallási, hanem morális áldozatról van szó, a jelképekben az áldozatban megvalósuló közösség vallási értelemben jelenik meg: az obeliszkek, rajtuk a vörös csillaggal, a keresztek funkcióját veszik át. Az emlékművek az áldozati alkura helyezték rá a pecsétet, s ez alapozta meg a későbbi tartós szovjet jelenlét ideológiáját.⁸ Az áldozatközösség gondolata – bár eredeti jelentése egyre inkább a feledés homályába veszett – az elsősorban a kerek évfordulókon felállított emlékművekben egészen a nyolcvanas évek közepéig fennmaradt.

A szovjet fél által a második világháború végén felkínált áldozatközösség egyben gyászközösséget is jelentett. Ez a fogalom szintén az első világháború idején alakult ki, de a második világháborús emlékművek kontextusában nemzetek fölötti jelentést kapott: a Szovjetunió kívül felállított hősi emlékművek általában az adott ország és a Szovjetunió gyászközösségére utaltak. E közösség jelentését a győztesek diktálták, mivel a helyi, saját halottak helyén kizárólag a győztesek halottainak emlékezeti helyeit alakították ki. A magyar kommunista áldozatoknak és a holokauszt magyar áldozatainak megnevezésében 1945-ben a mártír fogalma került előtérbe – Budapesten a Mártírok útja elnevezés (Margit körút) már 1945 őszén megjelent. A bolsevik hatalomátvétel óta a Szovjetunióban a mártírkultusz mindig is eleven maradt; ugyanígy a német nemzetiszocialista emlékezetpolitikában a mártírok és áldozatok fogalma szorosan összekapcsolódott. Ugyanakkor a második világháború végén létrejött kelet-európai szovjet háborús emlékműveken a mártírium a szimbólumokban vagy a szövegekben nem jelent meg – ebben az összefüggésben a mártír többek között Magyarországon a helyi emlékezet számára fenntartott fogalom maradt. 1956-ban Rajk László és kivégzett társai emlékezetének összefüggésében hivatalosan a mártír fogalmát használták, s ugyanez a fogalom jelent meg a forradalom rövid időszakában.⁹

A nyolcvanas években Magyarországon az áldozat – emlékművekben megtestesülő – emlékezetpolitikai fogalma újabb változáson esett át. Előbb a második világháború, majd az évtized legvégétől az 1956-os forradalom magyar áldozataira lehetett immár a köztérben is emlékezni. A megemlékezés lehetősége mellett jellemző folyamatnak tekinthető az egyes történelmi áldozatok és történelmi sérelmek egymásba csúsztatása, ami a közös emlékművek létrehozásában, illetve emlékmű-együttesek kialakításában nyilvánult meg. A különböző – főként kisebb – települések köztérain először az első világháború áldozatainak emlékoszlopai egészültek ki a második világháború áldozatainak addig a nyilvánosság előtt nem megörökíthető neveivel.¹⁰ Ezzel párhuzamosan jelent meg a második világháború és az 1956-os forradalom áldozatainak közösen állított emlékmű, Makovecz Imre 1991-ben Dunavecshén felavatott alkotása. *A II. világháború és a forradalom áldozatainak állított emlékmű* öt, az áldozatok nevét tartalmazó farönkből áll, melyek egy vaskeresztet vesznek körül. A két történelmi trauma szimbolikus összeforrasztására azóta elsősorban a különböző településeken – elsősorban a falvakban és a kisebb városokban – egymás közelében felállított emlékművek formájában került sor. Hasonló módon kaptak egymás mellett helyet

a trianoni és a világháborús emlékművek, középpontban a kollektív áldozattal. Számos településen emlékmű-ligetek jöttek létre; az együttesekben a kultuszok, megemlékezések együttese kapott helyet: a két világháború és Trianon emlékműveit gyakran a honfoglalás – legtöbbször fából faragott – monumentuma egészíti ki. Ezekből az együttesekből úgy tűnik, mintha a történelmi események nem racionális módon elválnának egymástól, hanem mintegy mitológiai perspektívában egymásra csúsznának. Miközben egyre több helyen tűntek fel az együttesek keretében is a kommunizmus áldozatainak emlékművei,¹¹ a holokauszt nem került be a különböző nemzeti tragédiákra és történelmi eseményekre egy helyen emlékeztető alkotások tárgyai közé. Az „emlékmű-ligetek” (amelyekben szemmel láthatóan egyre nagyobb számban található helyi alkotók által fából készített alkotások) létrehozásának tendenciája 2010 után tovább erősödött.

2010 után, a Nemzeti Együttműködés Rendszerének nevezett politikai szisztémában a korábbiakhoz képest új emlékezetpolitikai elképzelések és újabb áldozatkoncepciók jelentek meg. Ennek az egyik legmagasabb presztízsű, ugyanakkor legalacsonyabb színvonalú lenyomata az új Alaptörvényhez Kerényi Imre kezdeményezésére 2011-ben létrejött hivatalos illusztrációk sorozata volt. A különböző magyar festők által elkészített művek a dualizmus korától a vörösiszapkatasztrófiáig foglalják egy-egy képbe a magyar történelem eseményeit; a nemzet szinte valamennyi ábrázoláson mint áldozat jelenik meg. A trianoni békeszerződésről készült illusztráción¹² a nemzet mintha egy különös titkos társaság áldozatává vált volna. A második világháborút megjelenítő képen¹³ amerikai bombázók támadnak, a Köpenyes Madonna képtípus mintájára gyermekeit védő anya előtt halott magyar katona fekszik. A 2006. október 23-ai összecsapásokról készült művön¹⁴ a Szent György alakját bitorló lovas rendőr lándzsájával leszúrja a földön fekvő, fehér ruhás, ártatlan szüzet. Mintha a nemzet az elmúlt több mint 100 évben folyamatosan a külső és belső ellenség ártatlan áldozatává vált volna – az Alaptörvény-illusztrációk pedig egyben a *Himnusz* vonatkozó sorait visszhangoznák.

Hasonló módon történt meg 2010 után az Orbán-kormány számára kiemelt jelentőséggel rendelkező fővárosi terek emlékezetpolitikai átírása. A Szabadság téren a szovjet emlékművel ellentétes oldalon 2014-ben így állították fel a Német megszállás áldozatainak emlékművét, Párkányi Raab Péter alkotását, amelynek egyik fontos eleme a magyar nemzet áldozati szerepének kiemelése; a német birodalmi sas a szobrász eredeti műleírása szerint a Magyarországot szimbolizáló Gábiel arkangyalra támad rá.¹⁵ A legjelentősebb átalakításokra azonban a Kossuth téren került sor. Az Alaptörvény preambulumára hivatkozva a kormányzat a tér emlékműveiben az 1944 előtti állapotokat kívánta helyreállítani, így került Károlyi Mihály szobrának¹⁶ helyére Tisza István régebben e helyen állt emlékműve,¹⁷ pontosabban annak megközelítőleges kópiája. És így foglalta el a tér másik oldalán Nagy Imre emlékművének¹⁸ helyét a *Nemzeti vértanúk emlékművének*¹⁹ újrafaragott változata. A két újonnan a térre került régi mű központi eleme az áldozat. Tisza István miniszterelnök – a kigyó által legyűrt oroszlán képében – mint a Gonosz erőinek áldozata jelenik meg, Hungária alakja pedig a vörösteror áldozatait gyászolja.²⁰

A Kossuth tér emlékmű-programjából az átalakítás során az 1956-os forradalom emlékezete a föld alatt kialakított kiállítóterembe (Lugossy Mária alkotása, *A forradalom lángja* pedig Budára) került át, míg az 1989-es átalakulás nem kapott emlékhelyet a téren (mint ahogy a holokauszt sem). A Nemzeti Összetarto-

zás Emlékhelyével²¹ kiegészült emlékműegyüttes – mint a legnagyobb és legjelentősebb magyarországi „emlékmű-liget” – központi gondolata így mindenekelőtt a trianoni békeszerződés sérelme, illetve a nemzet mint áldozat gondolatával szemben a feltámadás reménye.²² Erre utalnak a feliratok, köztük az zászló alatti Biblia-idézet: „Üldöztetünk, de el nem hagyatunk; tiportatunk, de el nem veszünk” (2Kor 4,9), de adott esetben akár a zászlót körülzáró láncokkal összefogott golyók sora is.

Az összeláncolt golyók – amelyek eredetileg a zászló körül őrt álló katonákat kerítették el a külvilágtól – valójában a csaknem 150 éves nemzeti emlékmű-programok mai szimbóluma is lehetne. Hiszen a különböző történelmi sérelmek, amelyek csaknem minden esetben a nemzettel mint áldozattal kapcsolódtak össze, mintha körkörös láncolatot alkotnának, amelynek nincs kitörési pontja. A mindenkori hatalom mindig saját emlékezetpolitikai szándékai szerint fűzhet és fűzheti össze a sérelmeket, s a meglévő láncolatba ágyazhat be bármilyen áldozattal járó eseményt vagy katasztrófát, vírus által okozott pusztítást vagy természeti csapást. Ebben a sérelemláncolatban, amely a településeken az elmúlt évtizedekben immár történelmi emlékmű-ligetekben ölt testet, a múlt sérelmei összefűződnek, s a megjelenített áldozatok egyfajta „áldozatkását” alkotnak,²³ amely a populista emlékezetpolitika eszközeivel bármikor tetszőlegesen újrakavarható.

■ JEGYZETEK

1. Lásd Reinhart Koselleck: *Die Diskontinuität der Erinnerung*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1999. 215. Magyarul: *Az emlékezet diszkontinuitása*. 2000 1999. 11.
2. Lásd Murádin Jenő: *Az aradi Szabadság-szobor*. Gloria Kiadó, Kvár, 2003.
3. *Az aradi vértanúk emlékszóbra*. Vasárnapi Újság 1889. október 6. 452.
4. Magyarország 1921. január 18. 2.
5. Pesti Napló 1932. október 7. 3.
6. Líber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapesti Statisztikai Közlemények 1934.69/1. 419.
7. Lásd Mélyi József: *Szimbolikus térkapcsolás. Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten, 1938-ban*. Panonhalmi Szemle 2020/2.
8. Hasonló emlékezetpolitikai struktúrák ismerhetők fel Ausztriában is. A bécsi központi szovjet emlékmű, a Schwarzenbergplatzon felállított úgynevezett *Russendenkmal* avatóbeszédeiben, mindenekelőtt Karl Renner kancellár mondataiban az egyik legfontosabb fordulat a „szent áldozatkészség” volt, amelynek révén a tér, rajta az elesett szovjet hősök síremlékével „szent helyé” válik.
9. Lásd Erdély Miklós szövegét az utólag *Órízetlen pénz* címet kapott, a Magyar Írószövetség által kezdeményezett akcióban: „Forradalmunk tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk mártúraink családtagjainak.”
10. Ez a jelenség nem csak Magyarországra volt jellemző. A második világháború után többek között Nagy-Britanniában volt gyakori, hogy az áldozatok neveit az első világháborúban elesettkével közös emlékművön helyezték el.
11. Erre az egyik kiemelkedő példa ismét csak Makovecz Imre, illetve Péterfy László 1996-ban Budapesten illegálisan felállított *Üldözöttek emlékére* című emlékműve.
12. Kiss Tibor: Trianon.
13. Bráda Tibor: A második világháború.
14. Korényi János: Lovasroham.
15. Később Párkányi egy nyilatkozatában úgy módosította a leírást, hogy az nem a magyar ártatlanságra utal, nem Gábrriel jelképezi Magyarországot (hanem a kezéből kihulló országalma), és nem a birodalmi sas támad rá a nemzetre. Lásd „Ez nem holokauszt-emlékmű”. Interjú Párkányi Raab Péterrel. *Heti Válasz* 2014. július 24. 16–19.
16. Varga Imre: Károlyi Mihály, 1975.
17. Zala György 1934-ben felavatott alkotását 1948-ban bontották el.
18. Varga Tamás alkotását 1996-ban avatták fel, és 2018-ban helyezték át a Jászai Mari tere.
19. Füredi Richárd és Kismarty-Lechner Jenő művét 1934-ben avatták fel, és 1945 szeptemberében bontották el.
20. *A Nemzeti vértanúk emlékművének feliratán az 1918-as évszám is szerepel, így az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság egybemosódik: „A nemzet vértanúinak 1918–1919”.*
21. Zimay Balázs és Mohácsi Sándor terveit alapján készült 2020-ban.
22. Bővebben lásd Mélyi József: *Szimbolikus térolvasás. A Kossuth tértől az Alaptörvény utcájáig*. Élet és Irodalom 2019. április 26.
23. Lásd Thomas Lutz: *Widerstreitende Erinnerung in einem Denkmal vereint*. In: Daniela Büchten és Anja Frey (szerk.): *Im Irrgarten deutscher Geschichte. Die Neue Wache 1818 bis 1993*. Berlin, 1994. 51–54.